

УДК 159.99:340.124:316.6:323.2

Духневич В. М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ

НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИТУАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Окреслено проблематику негативних психологічних наслідків у політико-правовій сфері, спричинених збройним протистоянням на Сході України. Констатовано значну поляризацію оцінок громадян щодо АТО, виокремлено теми, що мають найвищий конфліктогенний потенціал. Зафіксовано уявлення молоді про дієвість протестних форм громадянської активності як інструменту тиску на владу. Запропоновано перелік можливих напрямів дослідницьких пошуків і науково-прикладних розробок політико-правової проблематики, пов'язаної з воєнними діями.

Ключові слова: політико-правова свідомість, негативні психологічні наслідки, воєнний конфлікт, АТО, протестний потенціал, оцінки влади, психологічний супровід діяльності органів влади.

Соціально-політична та правова ситуація в країні, що склалася внаслідок воєнних дій на Сході країни й анексії АР Крим, спричинила численні психологічні новоутворення на рівні як окремої особистості, так і груп та громад. Насамперед це пов'язано з трансформацією цінностей, соціальних норм, змінами соціальних уявлень і настанов, що призводять до різноманіття ставлень, паттернів мислення, спілкування та поведінки. Зміст цих новоутворень знаходиться у площині актуальних образів та оцінок політико-правової ситуації в країні, уявлень про можливі сценарії розвитку подій та власні дії в них.

За інформацією різних джерел, нині у збройному конфлікті на Сході України беруть участь близько 50 тис. українських

військовослужбовців, причому істотно збільшилася кількість осіб, які повертаються додому інвалідами не тільки фізичними, а й психічними. Така «інвалідизація» може стосуватися не лише психічних і психологічних станів людини, вона поширюється на стратегії її взаємодії з іншими людьми й державними та суспільними інституціями, викривляє уявлення про ефективні дії в проблемних ситуаціях у політико-правовій сфері. У цьому контексті не слід ігнорувати й вимушених переселенців чи осіб, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту (втрата роботи, розрив зв'язків чи порушення стосунків з тими, хто лишився за лінією розмежування, втрата житла чи здоров'я внаслідок бойових дій тощо). Лише вимушених переселенців за неофіційними даними налічується близько 1,5 млн осіб. Найближче оточення осіб, що постраждали, також зазнає впливу такої «інвалідизації».

Мета цієї статті – окреслити проблемне поле дослідження психологічних наслідків воєнного конфлікту на політико-правову свідомість особистості.

Політико-правова свідомість – це сфера суспільної чи індивідуальної свідомості, що охоплює знання й розуміння права та політики, ставлення до них, правової та політичної діяльності, суспільно-правових інститутів тощо. Конкретні уявлення (оцінки, судження, образи, знання тощо) особистості є змістовими, сутнісними виявами політико-правової свідомості. Основою становлення/формування політико-правової свідомості є конфігурування уявлень особистості про державу і право, причому саме конфігурування, оскільки специфіка політико-правової свідомості конкретної особи визначається змістом її конкретних уявлень. Крім того, розмежування категорій політичної свідомості та правосвідомості є, на нашу думку, досить умовним.

Ключові питання в дослідженні політико-правових уявлень громадян стосуються проблематики, пов'язаної з оцінками громадянами подій, що відбуваються на Сході України. Для частини населення країни бійці ОРДЛО – це «бойовики, терористи, російські найманці», для когось – це «люди, що захищають свої інтереси». Тобто уявлення громадян щодо ситуації в зоні бойових дій є досить поляризованими та неоднозначними [1, с. 19].

Різняться думки і щодо антитерористичної операції (АТО). Проведені нами попередні розвідки у форматі фокусованих

глибинних інтерв'ю дали змогу зафіксувати цікавий факт. Попри те, що вже понад два роки в Україні офіційно триває АТО, громадяни не мають єдиного уявлення щодо подій на Сході. Респонденти вдаються до категорій «АТО», «громадянська війна», «воєнні дії», «агресія», «окупація», «інвазія», «анексія», «гібридна війна», «російсько-українська війна», а також конструюють різноманітні поєднання таких оцінок. Частина опитаних не визнає російську агресію та участь Росії як окремого суб'єкта воєнних дій (однак ще на початку 2015 року Верховна Рада України прийняла постанову, якою Росію визнала агресором).

Наявність розбіжних оцінок щодо АТО й ролі Збройних сил України, Росії та різноманітних воєнізованих угруповань на території ОРДЛО навіть серед громадян України свідчить про поляризацію уявлень і високий конфліктний потенціал ситуації. Отже, нагальним є розроблення психологічних програм формування спільних критеріїв оцінювання політико-правових подій, зокрема на Сході країни; доцільним убачаємо залучення представників громад до обговорення питань про амністію учасників збройних формувань ЛНР і ДНР, аби зменшити можливі негативні наслідки від прийняття «непродуманих» рішень з боку представників влади.

Загалом такі теми, як «АТО», «анексія Криму», «торговельна блокада ОРДЛО», «блокування інфраструктурних об'єктів», «ЛДНР», «учасники збройних формувань», «російська агресія» тощо, мають високий конфліктний потенціал. Також наявний значний протестний потенціал у суспільстві, що пов'язаний як із рівнем довіри до владних структур й окремих персоналій, так і з несформованістю узгоджених оцінок подій на Сході навіть серед політиків-депутатів. Це означає, що будь-яка з «конфліктогенних» тем може актуалізувати протестну мотивацію.

Поширеними є уявлення про дієвість протестних форм громадянської активності. Ці позиції ґрунтуються на думках про те, що влада – це «річ у собі», яка «опікується вузько корпоративними інтересами» та «не піклується про пересічних громадян». Такі погляди знаходять прихильників реалізації «радикальних» форм вирішення суспільних протиріч. У молодіжному середовищі, зокрема, поширені уявлення про революцію як можливу форму отримання бажаного, можливий сценарій дій. Причому навіть ті, хто рефлексує ймовірні ризики від реалізації такого сценарію розвитку

політико-правової ситуації, декларують готовність вдаватися до нього «за потреби».

Ще один важливий аспект дослідження політико-правових процесів пов'язаний із залученням військових і колишніх бійців АТО до різноманітних політико-правових акцій. Відомо, що військовослужбовцям заборонено брати участь у будь-яких політичних акціях, тому коли політики вдаються до таких дій – це, на нашу думку, є індикатором того, що маніпулювання військовими може мати значні політико-правові наслідки (не тільки для учасників цих процесів), а й про наявний конфліктний потенціал, що може бути актуалізований за відповідних політичних умов. Інколи колишніх військових, учасників добровільних батальйонів залучають до блокування інфраструктурних чи господарських об'єктів, що призводить до розгортання силових сценаріїв: такі стратегії часто орієнтовані на силове протистояння, навіть якщо вони виходять за межі правового поля. Адаптація до умов воєнного життя актуалізує відповідні стратегії життєзабезпечення та взаємодії.

Дотичною до цього є проблематика, пов'язана з отриманням статусу учасника бойових дій. Частина людей, які реально були учасниками бойових дій, не має змоги підтвердити цей статус [2]. Такі факти також здатні провокувати вияв різних форм протестної активності.

До інших питань політико-правового змісту, що пов'язані з АТО, належать *аватаризм* («знімання» стресу за допомогою алкогольних чи наркотичних речовин, пов'язані із цим кримінальні правопорушення); проблеми реінтеграції, реадаптації учасників АТО (реадаптація до близького соціального оточення, побудова нових ефективних стратегій взаємодії в соціумі); проблематика психологічного супроводу та забезпечення діяльності органів влади на територіях поблизу лінії розмежування, а в перспективі – і на тимчасово окупованих територіях; проблеми забезпечення переговорного процесу між прихильниками ЛДНР і радикально налаштованими громадянами; ненадання психологічної допомоги постраждалим унаслідок воєнних дій, зокрема тим, хто лишився на тимчасово окупованих територіях, і біженцям; подолання явищ, пов'язаних із соціальним утриманством; розроблення заходів, спрямованих на нівелювання патерналістичних і нереалістичних очікувань від влади; подолання психологічних наслідків інформаційної війни та пропаганди; проблеми, пов'язані з

перенесенням відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків; психологічний супровід забезпечення функціонування правових регуляторів соціальної взаємодії на територіях, що потраждали внаслідок воєнних дій; забезпечення діалогу громад і представників органів влади; психолого-правові проблеми, пов'язані з готовністю до протиправних дій задля реалізації власних інтересів, тощо.

Потребують дослідження психологічні витоки радикалізму, екстремізму, тероризму та їхні наслідки для суспільно-політичних процесів. Актуальною видається проблематика, пов'язана з вивченням особливостей взаємодії громадян під час вирішення різноманітних політико-правових колізій і в повсякденному житті. Виразний приклад – криміналізація побутових конфліктів. З початком воєнного протистояння на Сході збільшилася кількість правових ситуацій, у яких конфлікт вирішують шляхом застосування зброї.

На рівні громадянина чи окремих соціальних груп можна виокремити такі негативні психологічні аспекти, що позначаються на розв'язанні політико-правових колізій:

– поляризація уявлень як особистісних, так й окремих соціальних груп – існує тенденція до спрощення картини соціальної дійсності, орієнтування на сталі орієнтири, що може призводити до жорсткого відстоювання власної позиції, відкидання можливостей для діалогу з іншими. За умов економічної та політичної нестабільності актуалізується комплекс мотивацій, пов'язаний із психологією виживання, коли відбуваються спрощення соціальної дійсності, ідентифікація за шкалою «свій–чужий», зокрема на релігійному чи національному підґрунті. У психологічній літературі описано відомий феномен «дзеркального образу», коли формується поляризація уявлень один про одного, а члени двох конфліктних груп приписують собі виключно позитивні риси, опонентам чи суперникам – виключно негативні. Крайньою формою може стати дегуманізація опонента чи противника, що призводить до подальшої ескалації конфліктів;

– негативна стереотипізація стосовно окремих соціальних груп – виявляється, зокрема, в тих актуальних образах та оцінках, що розділяють жителів країни. Має місце дезінформування, коли під час обміну думками висловлюють судження про подію, учасниками якої не був жодний зі співрозмовників, транслюють не адекватні дійсності образи ситуації, а в прихильників України, що перебувають на території ОРДЛО, формується відчуття

покинутості, непотрібності, незрозуміння дійсності або ж окремих завдань проведення АТО тощо;

– близьким до цього є загострення націоналістичних настановлень і послаблення толерантності до людей інших національностей;

– у політико-правовій сфері мають місце окремі випадки, коли виникає жага помсти (учасники АТО, переселенці, люди, що перебувають на територіях ОРДЛО) противникам й опонентам. Це призводить до радикалізації сценаріїв розв'язання політико-правових конфліктів;

– воєнний конфлікт посилює розвиток правового нігілізму, нормативні регулятори соціальної життєдіяльності замінюють вузько корпоративними чи індивідуальними інтересами тощо.

Узагальнення результатів глибинних інтерв'ю представників сучасної студентської молоді дає підстави стверджувати, що проблематика бачення перспектив майбутнього також є однією з наріжних у питаннях розроблення політико-правової тематики, пов'язаної з воєнним конфліктом на Сході країни. Побутує думка, що якщо можливостей для самореалізації не буде, якщо й надалі погіршуватиметься економічний добробут через корупцію влади та небажання дослухатися до потреб народу, якщо воєнний конфлікт на Сході буде джерелом для збагачення політиків чи інструментом для маніпулювання громадянами, тоді владі необхідно протидіяти.

Бачення молоддю можливих сценаріїв розвитку ситуації та власних дій у ній ґрунтуються на уявленнях про необхідність самореалізації та покращення добробуту, а якщо такі можливості буде «заблоковано» – декларують готовність до радикальних форм протидії владі. У сценарних прогнозах молоді наявні революційні мотиви – швидке покращення якості життя сьогодні, а не в неосяжній перспективі, готовність до різноманітних форм протестних дій, навіть шляхом порушення законодавства, оскільки «ті, хто його розробляють, самі його не дотримуються».

Негативними є психологічні явища, пов'язані з ухилянням від перебирання на себе відповідальності за долю країни чи окремих її членів представниками різних інституціональних суб'єктів (психологічні вияви, пов'язані з такими феноменами, як бюрократія, корупція, хабарництво, розкрадання тощо). Слід акцентувати увагу на розробленні технологій роботи з різними верствами населення (у зоні воєнного конфлікту, з вимушеними переселенцями, членами сімей бійців АТО) для подолання різноманітних негативних психологічних явищ.

Цей перелік можливих психологічних розвідок політико-правового поля життєдіяльності сучасного українського соціуму, пов'язаного з воєнними діями на Сході країни, не є вичерпним.

Доцільним є розроблення психологічних програм залучення громадян до інтеграційних процесів, що розширить їхні можливості впливати на перебіг подій, зафіксувати локус у певній проблемній політико-правовій ситуації з позиції «ми допомагаємо владі долати наші спільні проблеми», а не «ми проти влади».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс]: інформ.-аналіт. матеріали до фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». – Режим доступу: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>. – Назва з екрана.

2. Волосацька Н. На Львівщині військомком раптово отримав статус учасника АТО після кількадечного відрядження на Донбас [Електронний ресурс] / Н. Волосацька. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/na-lvivschini-voyenkom-raptovo-otrimav-status-uchasnika-ato-pislya-kilkadennoyi-komandirovki-na-donbas-440493.html>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Informatsino-analitychni materialy do fakhovoi dyskusii Formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy pro identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti [Informational and analytical materials for a professional discussion Formation of the common identity of Ukrainian citizens about the identity of Ukrainian citizens in the new conditions: state, trends, regional peculiarities]. (n.d.). *old.razumkov.org.ua*. Retrieved from <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> [in Ukrainian].

2. Volosatska, N.Na. *Lvivshchyni viiskkom raptovo otrymav status uchashnyka ATO pislya kilkadennoho vidriadzhennia na Donbas [In Lviv region, the military commissar suddenly received the status of ATO participant after a few days trip to the Donbas]*. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/na-lvivschini-voyenkom-raptovo-otrimav-status-uchasnika-ato-pislya-kilkadennoyi-komandirovki-na-donbas-440493.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2017

Dukhnevych V. – Ph.D in Psychology, Senior Researcher Fellow, Head of the Laboratory of Psychology of Political and Legal Relations of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Negative Psychological Consequences of Political and Legal Situation in the East of Ukraine: the Problematic Field of Research

The article outlines a problem field for the study of negative psychological consequences in the political and legal sphere caused with armed confrontation in eastern Ukraine. The necessity of studying and developing the following issues is substantiated: negative image of power are not rationalized; unrealistic, paternalistic expectations from the authorities; social dependence; «carte-blanche» to the authorities on unreasonably tough actions; transfer of responsibility for the actual political and legal situation only to politicians; information warfare and consciousness manipulation; problems of reintegration, re-adaptation of warrior who was on anti-terroristic operation; terrorism; readiness for unlawful actions in order to realize their own interests, etc.

The author presents idea that at the level of an individual citizen the following negative psychological aspects can be revealed when solving political and legal collisions: polarization of representations of persons and social groups; negative stereotyping in relation to certain social groups; dehumanization of an opponent; depersonalization; loss of hope for the future; radicalization of scenarios of behavior in problematic political and legal situations; thirst for revenge (participants of the antiterrorist operation (ATO), settlers, people in the occupied territories of Donetsk and Lugansk regions); narcosis, alcoholism in the ATO zone; exacerbation of nationalistic ideas; legal nihilism, criminalization of domestic conflicts, etc.

It is shown of significant polarization of the evaluation of citizens' regarding ATO. The main topics that have the greatest conflict-potential are outlined. It is established that in the representations of young people protest forms of civic activity are an effective tool of pressure on power. The list of possible directions of scientific researches and applied developments in the field of political and legal sphere which are related to the military conflict in eastern Ukraine is proposed.

Keywords: political and legal consciousness, negative psychological effects, armed conflict, antiterrorist operation, protest potential, assessments of authorities, psychological support of the activities of the authorities.